

Ельдар Ванієв

ПРАВОВІ НАСЛІДКИ АНЕКСІЇ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ У 1783 р.

Вже близько півроку пройшло з моменту окупації Криму Російською Федерацією, попри всі норми міжнародного права, другий раз у його багатовіковій історії. Всі народи, які населяють Крим, опинилися наразі у ситуації юридичної невизначеності, беззаконня та свавілля, які панують у регіоні. Де-юре Крим залишається в складі України згідно з нормами українського та міжнародного права, але де-факто українська влада внаслідок здійсненої агресії неспроможна належним чином виконувати свої функції в регіоні. Час російської влади проходить під знаком хаосу, оскільки, зруйнувавши систему кримсько-українських відносин, яка будувалася роками, вона нездатна запропонувати та реалізувати щось якісно краще, особливо під впливом міжнародних санкцій та об'єктивних економічних обставин. Цього року виповнилося 700 років з дня заснування мечеті хана Узбека в Старому Криму – в той час, коли Крим мав власну державність і був вільною та впливовою європейською країною, яка з'єднувала європейський та азійський світи. Аналіз правових наслідків першої анексії Кримського ханства Російською імперією у 1783 р., що призвела до втрати державності корінного населення Криму – кримців, яка не відновилася досі, допоможе нам краще усвідомити, в якому становищі опинився Крим сьогодні, що може чекати на всіх нас далі. Саме розгляду цього питання і присвячена стаття.

10 липня 1774 р. згідно арт. 3 Кучук-Кайнарджийського договору Кримське ханство звільнилося від васалітету Туреччини¹, отримавши т. зв. “незалежність”. П. Надинський відмічав, що “Кримське ханство... в силу економічної відсталості та відсутності внутрішньої політичної згуртованості серед народу не могло зберегти свою державну незалежність”². З самого початку нова “незалежність” носила штучний характер. В арт. 3 зазначалося: “Всі татарські народи: кримські, буджацькі, кубанські... без від'єднання від обох імперій мають бути визнані вільними і повністю незалежними від усякої посторонньої влади, але перебуваючими під самодержавною владою власного хана... який керує ними за старовинними їх законами та звичаями, не звітуючись ні в чому жодній сторонній державі;

¹ ПСЗ, собр. 1, т. 19, № 14.164, с. 959.

² П.Н. Надинский, *Очерки по истории Крыма*, ч. 1, Симферополь 1951, с. 91.

і для цього ані російський двор, ані Отоманська Порта не повинні втручатися як у вибрання та возведення згадуваного хана, так і у домашні, політичні, цивільні та внутрішні їх справи під жодним виглядом, але визнавати і почитати татарську націю у політичному і цивільному стані”³. Порушуючи норму цього положення, російська влада усіляким чином втручалася у діяльність кримського хана, нав’язуючи йому свою волю, використовуючи його слабкості та політичні труднощі, які і створювала за допомогою російської агентури, у власних інтересах. Досягнувши своєї цілі, вона знехтувала нормами міжнародних актів, анексувала Крим та зробила його частиною своєї території згідно Маніфесту від 8 квітня 1783 р.⁴ Таким чином, прийняття вказаного документу призвело до таких наслідків для подальшої долі Криму:

- Кримське ханство повністю втратило свою незалежність та увійшло у склад Російської імперії;

- в правовому полі Криму мусульманське право було замінене на континентальне;

- автохтонне кримськотатарське населення зазнало обезземелення з боку російських поміщиків;

- кримці були вимушені емігрувати з Криму у Туреччину у зв’язку із несприйнятливими для життя умовами, які створювалися новою владою;

- тим, хто залишився, прийшлося пристосовуватися до вимог, які висувалися російською владою: приймати російське громадянство, наново доказувати своє дворянське (бейське, мурзинське) походження згідно російського законодавства.

Відтоді в історії Криму відкрилася нова сторінка. Вже саме прийняття Маніфесту суперечило нормам Кучук-Кайнарджийського договору. У міжнародному документі зазначалося, що кримський хан мав право вільно виконувати свою владу у державі, тобто, ханство оголошувалося суверенною державою. Яким чином потім російська влада ще до анексії могла вважати Крим частиною своєї імперії й силою зброї доставляти свободу місцевому населенню, про яку воно його ніколи офіційно не просило? Крім того, пізніше, в ордері від 20 липня 1784 р. кн. Потьомкін наказував баронові Ігельштрому при спілкуванні із ханом Шагін Гіреєм (який тоді вже перебував поза межами Криму й знаходився у званні хана суто формально – *Е.В.*) застосувати наступну формулу: “Монархія, звівши його на ханство, нічого не зволила залишити до збереження його

³ ПСЗ, собр. 1, т. 19, №14.164, с. 959.

⁴ ПСЗ, собр. 1, т. 21, № 15.708, с. 897.

на цьому місці й до утримання у цілості тодішнього буття області татарської”⁵. Ця колізія норм яскраво свідчила про лицемірно-штучний характер обіцяної волі, про значущість міжнародного акта лише у частині, що задовольняє переможця, де він дбав лише про забезпечення власних цілей, а не про заможність Криму. Як можна казати про встановлення спокою у регіоні, коли всією наступною діяльністю російська влада лише вносила смуток серед мешканців, утискаючи їх? Хоча Маніфестом було обіцяно охорону та дотримання прав місцевих народів, ця норма також виявилася фіктивною. Російська політика суттєво різнилася від колись проголошеного Литвою принципу “старого не ламаємо, нового не вводимо”. П. Надинський з цього приводу висловив думку, що “Кримський півострів був повернений справжньому хазяїнові – російському народу. З’єднання Криму із Росією об’єктивно мало велике історичне прогресивне значення”⁶. Проте, яким чином російський народ міг бути хазяїном території, на якій якщо й мешкав хтось з його представників, то в абсолютній меншості, у той час як автохтонне населення у переважній більшості, сформувавши власний етнос та державу, мешкало у Криму протягом багатьох століть, ще до заснування Кримського ханства? Крім того, звертає на себе увагу непослідовність автора: аналізуючи причини втрати незалежності Кримським ханством після оголошення умов Кучук-Кайнарджийського договору, він говорить про начебто економічну відсталість держави в абсолютному значенні (див. цитату вище – *Е.В.*), у той час як при розмові про економічну відсталість імперської Росії, він використав формулу: “царська Росія того часу, незважаючи на свою відносну економічну відсталість...”⁷ На нашу думку, це є необ’єктивним та непослідовним, оскільки автором при згадуванні про однакові характеристики двох держав, без наведення фактичних даних, умисно збільшувалися недоліки однієї сторони та зменшувалися ідентичні недоліки іншої. Його позиція не сприяє формуванню в читача та дослідника всеохоплюючого незалежного бачення ситуації, а спрямовує його у русло антагонізму, протиставлення: з одного боку, розбійницьке занедбане Кримське ханство, зображене у якості агресора, з іншого – мирна, відносно відстала царська (не імперська! – *Е.В.*) Росія, яка хоче повернути ніби-то належани їй землі, і для цього автором дозволяється їй використовувати щодо до ворога будь-які засоби. 2 лютого 1784 р. було видано указ про створення

⁵ Н. Мурзакевич, *Распоряжения светлейшего князя Г.А. Потемкина-Таврического касательно устройства Таврической области с 1781 по 1786 г.*, ЗООИД 12 (1881) 298.

⁶ П.Н. Надинский, *Op. cit.*, с. 91.

⁷ *Ibid.*, с. 93.

Таврійської області⁸. У тексті закону звертають на себе увагу кілька юридичних фактів, які встановлювалися ним: фраза “віднято усякий привід до постійних непорозумінь та чвар із сусідньою Нам Отоманською імперією”⁹; “Обнадіюються між обома Імперіями мир та дружба на точній підставі трактату 1774 р. та наступних пояснюючої конвенції 1779 р. та торгового договору 1783 р., виключаючи у перших двох усі ті артикули, які при сучасному зверненні татарських народів у підданство наше, *сили* та місця мати не можуть”¹⁰. На нашу думку, в обох місцях фактично йшла мова про юридичну долю Кримського ханства. Російська імперія, яка була ініціатором у несприйнятливих для себе політико-правових умовах проголошення незалежної від васалітету Туреччини кримської держави, відтепер, при зміні співвідношення сил після приєднання ханства до складу своєї території, в односторонньому порядку оголосила про скасування дії міжнародних договорів у тій частині, яка стосувалася державного суверенітету сусідніх народів, країни. Отже, Російська імперія приєднала до свого складу кримські землі, ведучи подвійну гру. З одного боку, влада використовувала важелі та механізми міжнародних документів та угод із метою позбавити Кримське ханство опіки з боку Османської імперії. З іншого – вона використовувала складну внутрішню ситуацію у “незалежному” Криму.

Головними джерелами права у Кримському ханстві були Коран та Сунна. Велике значення для місцевої общини (джемаат) при правовій регламентації суспільних відносин відігравали також правила звичаїв (адет). Релігійні правила моралі водночас виступали у якості принципів права, правомірної поведінки особи: покарання від Аллаха, осуд общини були для них страшнішими за кримінальні санкції з боку держави. Таким чином, у Кримському ханстві склалася власна система права, яка поєднувала риси ісламського фундаменталізму, заснованого на шаріаті, із місцевою специфікою населення, вираженій у адет. На процеси розбудови державності та формування права у Криму вплинуло його географічне розташування. Споконвіку кримці тісно контактували із європейськими народами: греками, італійцями, українцями. Цей взаємовплив відобразився у праві: мусульманське право в Криму було м’якше порівняно із країнами Близького Сходу. П. Надинський зазначав, що після анексії Криму “весь старий поземельний устрій Кримського ханства було зламано, й в Криму було встановлено нові поземельні відносини”¹¹. Головне місце у системі права

⁸ ПСЗ, собр. 1, т. 22, № 15.920, с. 17.

⁹ *Ibid.*, с. 17.

¹⁰ *Ibid.*, с. 17.

¹¹ П.Н. Надинский, *Op. cit.*, с. 98.

зайняли нормативно-правовий акт та принцип юридичного формалізму, з якими кримці не були знайомі. Імплементация у російське правове поле ускладнювалася для них мовним бар'єром – сільське населення за короткий термін не встигло оволодіти російською мовою, й тим більше – вивчити російські закони. На зламі двох систем вдалося вціліти лише декільком інститутам мусульманського права. Більшість з цікавих місцевих правових механізмів, притаманних Криму, зникли. В нових умовах їх змінили правові інститути та вимоги російського законодавства.

При перерозподілі господарських площ Криму, основна маса кримських татар залишилася без землі¹². П. 10 Маніфесту “Про різні даровані народу милості” від 2 вересня 1793 р. затверджував вільні землі Таврійської області, роздані місцевим губернатором, за тими, кому вони роздані й у чиєму безспірному володінні знаходилися, з тим, що після сплину пільгових встановлених строків, кожен був зобов'язаний сплачувати встановлений податок¹³. У населення, яке залишилося, за вимогою російської влади, не опинилося підтверджуючих документів на право володіння, або користування земельними маєтками. Саме по собі питання російської влади вже було колізійним для Криму: чому кримці, які протягом століть мешкали на своїх землях, мали доводити новій владі своє право власності, в той час як російські поміщики отримували землі від монарха без жодних доказів? У ордері до бар. Ігельштрома від 30 липня 1784 р. кн. Потьомкін згадував про мурз, які мали жалувані грамоти на землі від пращурів¹⁴. Переселенці, які бажали нові землі, не побачивши звичних їм актів, аферистським способом домоглися в місцевої влади підтверджуючі документи на потрібні їм земельні наділи і привласнили їх собі. Коли кримське населення звернулося з позовами у суд, їм відмовили у їх задоволенні, посилаючись на норми російського цивільного законодавства. Російські переселенці намагалися активно заперечувати легітимність навіть тих документів, які мали на руках правомірні володільці земель, посилаючись на їх національність, яка одна, на їх думку, вже мала свідчити про їх недобросовісність та шахрайство. Тим самим вони зверталися не до юридичних фактів, а до звичайної масової свідомості співвітчизників, в якій глибоко вкоренилася антипатія до кримців, і через це зацікавлені особи мали сподіватися, що посадовці поділять їх точку зору. Шахраї змогли не тільки узаконити право власності на майно, яке їм не належало, але і збагатитися на цьому. Місцеві посадовці неодноразово констатували

¹² В.Е. Возгрин, *История крымских татар*, т. 2, Симферополь 2014, с. 482.

¹³ *ПСЗ, собр.* 1, т. 23, № 17.149, с. 459.

¹⁴ Н. Мурзакевич, *Op. cit.*, с. 304.

факти спостереження входження татарських маєтків у поміщицькі дачі, та фіктивного перепродажу земельної власності¹⁵. Про це ж зазначав й П. Надинський: “поміщики захоплювали самовільно як вільні земельні маєтки, так й ті, що знаходилися у користуванні селян..., застосовували хабарі, наносили на плани власних маєтків межуючі з ними земельні ділянки, після цього вони вважали цю землю своєю¹⁶. У досить образливому для місцевого населення поясненні депутати-поміщики, які вже стали власниками земель, з-поміж іншого розкрили і концепцію санкціонування привласнення Криму. Односторонньо ставлячи за головне момент історичного протистояння кримської та російської держав, та особливо підкреслюючи негативні (за їх думкою) риси кримців, вони гадали, що “метою волі монархині було роздати кримські землі за предметом невірності татар”¹⁷, практичне виконання якої було покладено на кн. Потьомкіна, який негайно почав роздавати земельні маєтки наближеному оточенню, заможним поміщикам та запрошеним іноземцям. Авторів прохання не цікавила доля кримських татар. Їх планована висилка у Казань описувалася як “благонамір”¹⁸, а пограбування сприймалося як законне та нормальне явище. Практикувався й інший спосіб виправдання шляху розвитку ситуації. Вже у 1802 р. поміщик В. Чернов, виступивши у якості довіреної особи інших християнських поміщиків Криму, склав досить великий лист на ім’я голови (сенатора) Комісії щодо розглядання скарг, в якому висловив незадоволення утискуванням поміщиків-християн (яких він налічив близько 100 осіб) з боку кримських татар (яких він налічив 80 тис. осіб). На його думку, місцеве населення легко піддавалось впливу корисливих зацікавлених мурз, які підбурювали його на умисні дії, спрямовані на завдання шкоди поміщикам шляхом дачі фіктивних документів на землю, брехливих свідчень, укладанню фіктивних угод, псуванню маєтків та господарств поміщиків, які володіли відведеною владою їм власністю на законних підставах¹⁹. Скарги поміщиків були суперечливими та непослідовними. Ними умисно перебільшувався розмір злочинів кримських татар і замовчувалися факти злочинів росіян. Вони зображували місцеве населення у негативних тонах, використовуючи принизливі епітети та релігійне протистояння, що не доводилося до відома мешканців і було не тільки неетичним, але й розпалювало міжнаціональну ворожнечу.

¹⁵ Ф. Лашков, *Документы по истории крымскотатарского землевладения*, ИТУАК 25 (1896) 135.

¹⁶ П.Н. Надинский, *Op. cit.*, с. 100.

¹⁷ Ф. Лашков, *Op. cit.*, с. 49

¹⁸ *Ibid.*, с. 48

¹⁹ *Ibid.*, с. 52–67.

Анексія Криму породила й феномен масової еміграції кримців за кордон – у Туреччину. Причин цього явища було багато: невдоволення підкоренням, неможливість жити під тягарем незнайомих та чужих законів, свавіллям переселенців, духовна близькість Туреччини та ін. На думку П. Сумарокова, “переселення було обумовлене волею князя Потьомкіна”²⁰. Воно відбулося у 1783–1790 рр., коли за даними Д. Прохорова, у перші роки після анексії емігрувало біля 100 тис. татар²¹. Ці дані йдуть врозрід із даними загальної кількості населення Криму, наведеними П. Надинським, який зазначив, що загальна кількість населення Криму складала приблизно 130 тис. чол.²² Французький дослідник Баерт зазначав, що “до 1782 р. з Криму 50 тис. чол. вже виїхало”²³. За даними А. Маркевича, в той час за кордон вирушило трохи менше 100 тис. осіб²⁴, за довідкою В. Каховського – 500 тис. душ²⁵. Загалом, до початку ХІХ ст. Крим залишило близько $\frac{3}{4}$ населення півострову²⁶.

Якщо кримські селяни були вимушені вирішувати проблему виживання в нових реаліях, то вищі прошарки спільноти, беї та мурзи, вирішували проблему пристосування до них. Російська влада дозволила прирівняти їх до статусу російських поміщиків за умови документального доведення беями та мурзами свого дворянського походження згідно вимог російського законодавства. Процедура доказування регулювалася нормою ст. 92 Грамоти на права, вольності і переваги благородного російського дворянства від 21 квітня 1785 р.²⁷, яка містила вичерпний перелік доказів, які повинні були надати особи, що претендували на дворянський статус і доказували своє походження. Тільки мурзам було збережено в Криму право носити зброю, в той час як в усіх інших мешканців Криму вона буда відібрана 29 серпня 1784 р.²⁸ У відповідності з

²⁰ П. Сумароков. *Досуги кримського судьи, или Второе путешествие в Тавриду*, Санкт-Петербург 1784, с. 161.

²¹ Д. Прохоров, Н. Храпунов, *Краткая история Крыма*, Симферополь 2013, с. 286–287.

²² П.Н. Надинский, *Op. cit.*, с. 98.

²³ *Memories historiques et géographiques sur les pays situés entre la Mer Noire et la Mer Caspienne; constant des détails nouveaut sur les peuples que les habitant... pas le C. Baert*. Paris 1797, p. 65.

²⁴ А.И. Маркевич, *Переселение крымских татар в Турцию в связи с движением населения в Крыму*, Известия АН СССР. Отдел гуманитарных наук, № 4, Ленинград 1928, с. 389.

²⁵ Р. Куртиев, *Крымские татары: этническая история и традиционная культура*, Симферополь 1998, с. 28.

²⁶ П.В. Маслов, М.Е. Миллер, П.В. Никольский. *Крым. Хрестоматия по истории края* / под ред. В. Овсейчика, К. Комской, В. Кудрявцева, П. Никольского, Симферополь 1930, с. 57.

²⁷ ПСЗ, собр. 1, т. 22, № 16.187, с. 344.

²⁸ ДААРК, ф. 799, оп. 1, спр. № 3, арк. 1.

ст. 72 розд. “В” Грамоти на права, вольності і переваги благородного російського дворянства від 21 квітня 1785 р.²⁹, кожен повітовий голова дворянства в Таврійській губернії щорічно мав складати за наведеною формою алфавітний список всім дворянським родам свого повіту, які володіють нерухомим маєтком. Ці кількісні дані допомагають нам побачити фактичну кількість кримськотатарських беїв та мурз, які збереглися в Криму після анексії ханства Російською імперією, та простежити динаміку їх зміни протягом 1 пол. XIX ст. в усій губернії загалом й у кожному повіті окремо, а крім цього – відстежити загальну динаміку зміни кількісного складу поміщицького стану в губернії. Станом на 14 листопада 1821 року в Сімферопольському повіті Таврійської губернії з 238 дворян мешкало 125 кримських татар³⁰. У 1821 р. в Дніпровському повіті з 66 дворян 20 було кримськими татарами³¹. 17 лютого 1822 р. в Феодосійському повіті Таврійської губернії із 238 дворян мешкало 62 кримські татари, а ще 5 доказували дворянство³². Звернуло на себе увагу, що представники старовинного бейського роду Ширинських підписалися у відомості як Ширини. Загалом їх налічувалося у списку 20 чоловік. Отже, на момент проведення перепису кримські татари становили досить вагому частку з загальної маси дворянського стану, лише трохи поступаючись російським дворянам, які діяли в набагато більш сприятливих для себе умовах. У 1829 р. ситуація змінилась таким чином. У Перекопському повіті з 40 дворян 33 були кримськими татарами³³. В Феодосійському повіті зі 184 осіб 47 були кримськими татарами, з яких лише 3 доказували дворянство³⁴. Ми спостерігаємо, що частка кримськотатарських дворян у загальній масі дворянського стану не змінилася, залишившись на попередньому рівні.

Отже, анексія Кримського ханства Російською імперією призвела до невідворотних наслідків. Воно втратило свою незалежність та державність, кримській народ суттєво зменшився у кількості внаслідок еміграції значної його частини (а емігранти назавжди втратили свою історичну Батьківщину), зазнав численних утисків та принижень з боку російських переселенців. Окупанти нічим не поступилися для кримців. Вони залишили їм досить невеликий простір для діяльності, переважно в межах

²⁹ ПСЗ, собр. 1, т. 22, № 16.187, с. 352.

³⁰ ДААРК, ф. 49, оп. 1, спр. 686, арк. 11–31.

³¹ *Ibid.*, арк. 33–42.

³² *Ibid.*, арк. 44–83.

³³ *Ibid.*, арк. 15–21.

³⁴ *Ibid.*, арк. 23–70.

російського правового поля. Кримцям відводилися другорядні ролі в російських реаліях – переважно для обслуговування переселенців. Їх не було ознайомлено з нормами російського права, через що скоювалася велика кількість правопорушень у сфері земельного та цивільного права. Російські поміщики користувалися тим, що більшість кримців не володіла російською мовою – отже, не мала повноцінного доступу до законів. У той же час, невелика частка населення, яка встигла ознайомитися із законодавством (переважно то були заможні беї та мурзи), користувалася цим у своїх цілях. Отже, примусова імплементація Російською імперією народу, який віками жив у інших соціальних та правових реаліях, у свою систему, обернулася численними збитками для нього, які неможливо виміряти та компенсувати жодними грошовими одиницями.